

TUVA TÜRKÇESİNDE HAYVANLARA YAŞLARINA GÖRE VERİLEN İSİMLER

NAMES RELATED TO THE AGES OF ANIMALS IN THE TUVAN TURKISH

İlker TOSUN*

ÖZ: Hayvan adlarını incelemek bir kültürü derinlemesine analiz edebilmemiz için son derece önemli veriler sunmaktadır. Türk kültüründe çeşitli hayvanların (at, dağ keçisi, ayı, geyik vb.) önemli bir yeri olmuştur. Türk dilinin söz varlığında özellikle av hayvanlarına ve besi hayvanlarına ait çok sayıda adlandırma mevcuttur. Sibirya'da Balkanlara kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Türk halkları, hayvanlara çeşitli ölçütlere göre adlar vermiştir. Bilhassa at, koyun, keçi, geyik, sığır vb. hayvanların renkleri, taşıdıkları lekeler, işaretler bu hayvanların sınıflandırılmasında önemli birer ölçüt olmuştur. Bu ölçütlerin yanı sıra hayvanların yaşları da onların isimlendirilmesinde önemli bir faktördür. Tuva Cumhuriyeti, hem yaban hayvanlarının hem de at, sığır, geyik, koyun, keçi, deve vb. hayvanların yaşamasına elverişli bir coğrafyaya sahiptir. Tuvalar karaca, yaban keçisi; at, koyun, inek, Ren geyiği, keçi, yak, sığın ve deve gibi hayvanlara çeşitli isimler vermişlerdir. Bu çalışmada Tuvaların hayvanlara yaşlarına göre verdikleri isimler incelenecektir. Bu isimler Eski Türkçe dönemi ile karşılaştırılacak ve etimolojileri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tuva Türkçesi, hayvan adı, söz yapımı, dil ilişkileri, ad bilimi.

ABSTRACT: Studying animal names provides extremely important data for us to analyze culture in depth. Various animals (horse, mountaingoat, deer, etc.) have a considerable place in Turkish culture. In the vocabulary of the Turkish language, there are many names for wild animals and livestock animals. The Turkish peoples, who spread over a wide geography from the Balkans to Siberia, named animals according to various criteria. In particular, the colors, stains, and marks of animals such as horses, sheep, goats, deer, and cattle have been essential criteria in the classification of these animals. In addition to the secriteria, the age of animals is also a significant factor in naming them. The Republic of Tuva has geography suitable for both wild animals and animals such as horses, cattle, deer, sheep, goats, and camels. Tuvinians gave various names to animals such as bear, marmot, wolf, roe deer, wild goat, horse, sheep, dog, cow, reindeer, goat, yak, deer, and camel. In this study, the names that Tuvinians give to animals according to their ages will be examined. These names will be compared with the Old Turkish period and information will be given about their etymologies.

Keywords: Tuvan Turkish, animal name, word formation, language contact, onomastics.

* Dr. Öğretim Üyesi – Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Kırklareli – ilker.tosun@klu.edu.tr (ORCID ID: 0000-0003-1428-4772)

This article was checked by Turnitin.

Giriş

Ad biliminin alt dallarından biri olan *hayvan ad bilimi* (zoonimi), bir toplumun meydana getirdiği soyut ya da somut kültürü araştırma odağı haline getiren tüm bilim dalları için kıymeti tartışılmayacak bir bilim alanıdır. Zira insan topluluklarının hayvanlarla olan ortaklık ilişkisi tarihin bütün akışı boyunca dünya üzerinde kurulan medeniyetlerin karakterini ve kaderini belirlemiştir. İnsanlık tarihinin belki de en önemli dönüm noktalarından birisi doğada mevcut olanın yaşamın idamesi için kullanılmasına dayalı avcı-toplayıcı yaşam tarzının yerini yerleşik hayatın almasıdır. Yerleşik hayat ise hayvanların evcilleştirilmesi ile doğrudan ilgilidir. Hayvanların evcilleştirilmesi, belirli tür hayvanların kendi ortamlarından ve sürülerinden uzaklaştırılması, insan yararı için yetiştirilmesi, beslenmesi, uysallaştırılması demektir. Antropoloji açısından hayvanların (ve bitkilerin) evcilleştirilmesi ise avcılık-toplayıcılıktan gıda üretimine ve yerleşik topluma geçişi, şehir devletlerine dönüşecek ilk köylerin kuruluşunu, işbölümünün ve uzmanlaşmanın, yönetici tabaka ve sınıfların başlangıcını ifade etmektedir (Emiroğlu vd., 2009: 370).

Av-avcı ve yetiştirici-evcil hayvan ilişkisi, kültürü ve dolayısıyla kültürün taşıyıcısı olan dili etkilemiş; hayvanlarla ilgili pek çok soyut veya somut unsur kültürde ve o kültürün dilinde yerini bulmuştur. Bu nedenle arkeolojiden antropolojiye, dil biliminden tarihe varıncaya değin pek çok bilim dalı hayvan ad biliminin sağlayacağı bulguları kullanmak durumundadır. Örnek vermek gerekirse hayvan adlarının incelenmesi¹, o toplumun bireylerine (antroponim), gök cisimlerine (astronim), yaşanılan yere (toponim), milletlere (etnonim), bitkilere (fitonim), zamanı oluşturan parçalara (hrematonim) vb. verdiği adların ve aynı şekilde kişilerin (antropozoonim), gök cisimlerinin (astrozoonim), yaşanılan yerlerin (topozoonim), milletlerin (etnozoonim), bitkilerin (fitozoonim), zamanı oluşturan parçaların (hrematozoonim) adlarından oluşan hayvan adlarının da öğrenilmesini sağlayacaktır².

Peki, bir toplum hayvanlara nasıl isim verir? Hayvanların geleneksel ölçütlere göre sınıflandırılmasıyla biyolojik ölçütlere göre sınıflandırılması birbirinden farklı yöntemlere dayanmaktadır. Biyolojide sınıflandırma (*taksonomi*) çeşitli farklı bilimsel bakış açıları olmakla birlikte, genelden özele doğru sıralanan “*âlem* > *şube* > *sınıf* > *takım* > *familiya* > *altfamiliya* > *cins* > *tür*” başlıkları ile yapılır ve hayvanlar Carolus Linnaeus’un *Systema Naturae* adlı çalışmasında olgunlaştırdığı Latince ikili adlandırma yöntemiyle adlandırılır. Kültürel sınıflandırmada ise hayvanlar, yabani veya evcil olmalarına; av veya besi hayvanı olarak değerlendirilmelerine, iş için

¹ Türk dilinde hayvan ad bilimi alanında pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında Ali Rıza Gönüllü’nün “Türklerin Bazı Hayvanlara Verdiği İsimler”; Hamit Zübeyir Koşay’ın “Kara Kırğızlarda Ehli Hayvanlarla İlgili Kelimeler”; Türkiye’nin Bazı İllerinde Hayvanlara Takılan Adlar” gibi çalışmaları anmak gerekmektedir. Detaylı bilgi için bk. (Sakaoğlu, 2001).

² Hayvan ad bilimi ve diğer ad bilimi dalları hakkında detaylı bilgi için bk. (Şahin, 2016).

kullanılmalarına, renklerine, doğurganlıklarına, damızlık veya iğdiş olmalarına ve yaşlarına göre sınıflandırılmakta ve adlandırılmaktadır.

Tuv.'da hayvanların sınıflandırılması ile ilgili çalışmamıza konu olan ölçüt ise yaşa dayalı sınıflandırmadır. Bu makalede *a't* "at", *elik* "karaca", *hoy* "koyun", *inek* "inek", *ivi* "Ren geyiği", *öşkü* "keçi", *sarlık* "yak, Tibet öküzü", *sın* "Mus geyiği, sığın", *te* "yaban keçisi", *teve* "deve" gibi hayvanların³ öncelikle genel isimleri, bu isimlerin Türk dilinin tarihsel ve çağdaş dönemlerindeki görünüşleri ve kökenleri üzerinde durulmuş; Tuvaların hayvanları yaşlarına göre adlandırırken hangi ölçütleri temel aldıkları belirlenmeye çalışılmış; hayvanlara verilen isimlerin şekil bilgisi ve anlam bilgisi özellikleri araştırılmıştır.

Tuva Türkçesi Söz Varlığında Hayvanlar

Tuva Türkçesinde "canlı" kavramı, *amitan* "1. canlılar, 2. insan 3. halk 4. her şey, herkes" veya *dirig amitan* "canlılar" ifadeleri ile karşılanmaktadır (Monguş, 2003: 128). Tuvalar *amitan* kavram alanı içerisinde değerlendirdikleri hayvanları, yukarıda zikredildiği gibi kendi türleri içerisinde geleneksel bir sınıflandırmaya tabi tutmaktadır.

Tuvalar hayvanları evcil veya yabani olmalarına (*tos çüzün mal*⁴ "dokuz renk hayvan", *azıral* "evcil", *aal malı* "evcil hayvan", *azırandı* "evcil" *mal* "mal, besi hayvanı"; *araatan* "yırtıcı, yabani hayvan", *aş-meş* "av hayvanı", *çerlik* "yabani hayvanlar" (Monguş, 2003: 144, 135), (Tenişev, 1968: 529, 601, 593); cinsiyetlerine (*er balık* "erkek balık", *kıs balık* "dişi balık"; *er börü* "erkek kurt", *kıs börü*, *diji börü* "dişi kurt"; *askır moortay* "erkek kedi", *be* "kısırak", *inek* "inek, dişi sığır" (Monguş, 2003: 86, 36; 2011: 325, 184, 598), (Tosun, 2019b: 110), (Dorju, 2011: 55); doğurganlıklarına (*hunajın* "üç yaşındaki inek, ilk yavrusunu doğuracak inek", *kolçaŋgı* "gebe Ren geyiği", *dunguş* "ilk defa doğum yapan hayvan", *kızır hoy* "hiç doğurmamış veya bir yıl içinde hiç kuzulamayan koyun, kısır koyun"); damızlık ya da enenmiş olmalarına (*irt* "enenmiş koç" (*bk. hoy*), *çarı* "enenmiş erkek Ren geyiği", *akta* "enenmiş erkek at") ve renklerine göre (*ak a't*, *maŋgan-ak* "kar beyaz", *kıskıl-ak* "al donlu", *kara haydak* "kara sağmal vb.; Kenin-Lopsan, 2019: 356, 357) adlandırmaktadırlar.

Hayvanların Yaşlarına Göre Adlandırılması

Bu sahada hayvanları yaşlarına göre isimlendirirken sadece belirli bir yaştaki hayvana özgü olan ve sadece onun için kullanılan sözcükler mevcut olduğu gibi, birden çok hayvan türünün yaşını belirten ve sıfat niteliği taşıyan sözcükler de kullanılmaktadır.

³ Tuvalar ayı, köpek, dağ sıçanı, vaşak, çalıhorozu gibi hayvanlara da yaşlarına göre isim vermektedir. Araştırmanın sınırlılıkları nedeniyle bu hayvanlar çalışmaya alınmamıştır.

⁴ Tuvalarda *tos çüzün mal* "dokuz renk hayvan" adı verilen hayvanlar şunlardır: *öşkü* "keçi", *hoy* "koyun", *inek* "inek", *a't* "at", *sarlık* "yak", *teve* "deve", *sın* / *ivi* "geyik", *elçiğen* "eşek", *ıt* "köpek" (Kenin-Lopsan, 2019: 261).

Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvanlara Ait Yaş İfadeleri

Tuv.'da küçükbaş hayvanlara *şeer mal* (Tenişev, 1968: 591); inek, yılki, yak gibi büyükbaş hayvanlara ise *boda / boda mal / mıyıtıg boda mal* "boynuzlu büyükbaş hayvan" (<Mo. *boda* "at, inek, deve gibi büyük davar, Lessing, 2003: 173)⁵ adları verilmektedir (Monguş, 2003: 269). Bu sahada kimi büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, Moğolcadan alıntılanan genel ifadelerle adlandırılmaktadır:

• **dönen** "dört yaşında, büyükbaş ya da küçükbaş hayvan": Sema Barutçu Özönder, Muhakemetü'l Lugateyn (2011: 80) incelemesinde *dönen* sözcüğünün "dört yaşında erkek at" anlamı taşıdığını; bununla birlikte sözcüğün aslında "dört yaşlı, dört yaşında" anlamına geldiğini, "dönen at" anlamını bir ellipse hadisesiyle (eksilti) kazandığını ifade etmektedir. Mukaddimetü'l Edeb'in Çağatayca-Moğolca çevirisinde (Poppe 2009: 44) *dönen üker* "dört yaşında öküz" biçimiyle örneklenen *dönen* sözcüğü, Moğolcada hem eril hem de dişil biçimleri ile görülmektedir: *dön-e(n)* "dört yaşında olan erkek hayvan (boğa, deve veya fil; dört yaşındaki erkek çocuk); *döneci(n)* "dört yaşındaki dişi hayvan (inek, deve, fil; dört yaşındaki kız), (Lessing, 2003: 425). Hasan Eren (1999: 121) *dönen* sözcüğünü "üç yaşını geçen at ya da deve" olarak anlamlandırmakta ve bu sözcüğün Nog. *dönen* "üç yaşında aygır", Kzk. *dönen* "üç yaşında hayvan", Kklp. *dönen* "dört yaşında at", Alt. *tönön* "dört yaşında tay ya da dana" anlamlarında kullanıldığını belirtmektedir. Bu sözcüğün dört sayısını ifade eden *dö biçimiyle ilgili gören Sevortyan (1980: 279), Eren'in ÇTL örneklerine ilaveten sözcüğün Uyg. *dönen*, Özb. *dönön* ve Tuv. *dönen* örneklerini vermekte; ayrıca Moğolca ile beraber Kzk., Alt., Uyg.'da mevcut olup Tuv.'da bulunmayan dişil *dönejin* sözcüğünü de incelemektedir.

Tuv.'da *dönen*, üç yaşını bitirip dört yaşına erişen büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar için kullanılmaktadır: *dönen inek* "dört yaşında inek" (*bk. inek*), *dönen öşkü* "dört yaşında keçi" (*bk. öşkü*), *dönen mal* "dört yaşında büyükbaş hayvan" (Monguş, 2003: 494), *dönen sarlık* "dört yaşında yak boğası", *haynak dönən* "dört yaşında melez yak" (*bk. sarlık*). Sözcüğün bu sahadaki en dikkat çeken kullanımı aslında her biri yaş bildiren *tejik* "üç yaşında erkek dağ keçisi" ve *çuñmajık* "üç yaşında dişi dağ keçisi" gibi sözcüklerin önüne gelerek bu hayvanların dört yaşında olduğunu belirtmesidir: *dönen tejik* "dört yaşında erkek yaban keçisi", *dönen çuñmajık* "dört yaşında dişi dağ keçisi" (*bk. te*). Buna ek olarak *dönen* sözcüğü hayvanlarda erillik, dişillik bildiren *er* ve *kıs* sözcükleri ile birlikte dört yaşında erkek ve dişi yak anlamı kazanmaktadır: *er dönən* "dört yaşında erkek yak", *kıs dönən* "dört yaşında dişi yak" (*bk. sarlık*). Sözcük aynı zamanda +LA isimden fiil yapım ekiyle genişletilebilmektedir: *dönnenne* "dönen olmak, dört yaşında olmak" (Monguş, 2003: 494), (*bk. hunan*).

⁵ Moğolcada *boda* 1 inek veya öküz, 1 ata, ½ deveye, 7 koyuna veya 14 keçiye eşit mal varlığı birimidir. Bu sözcük Tuv.'da olduğu gibi, Moğolcada da piyon ve şah hariç satranç taşları için kullanılmaktadır (Lessing, 2003: 173).

• **hunan / kunan; hunajın** “iki/üç yaşında hayvan”: Özönder (2011: 79), “üç yaşına basmış tay” anlamına gelen *gunan*’ın Moğolca bir sözcük olduğunu; bu sözcüğün Alt. ağızlarında, Özb., Uyg.’da *gunan*; Kzk. *qunan*, Krg.’da *kunan* biçimlerinde görüldüğünü ve “üç yaşında, üç yaşlı” anlamında olup tıpkı *dönen* sözcüğünde olduğu gibi bir “ellipse” (eksilti) yolu ile oluştuğunu söylemektedir: *gunan at >gunan*. Lessing (2003: 586), eril biçimi *guna(n)* “üç yaşındaki hayvan (daha çok boğa, öküz veya kaplan; üç yaşında; ayın üçüncü günü); dişil biçimi *gunaci(n)* “üç yaşındaki inek; üç yaşındaki dişi hayvan” biçiminde kaydetmiştir. Sevortyan (2000: 141-143), eril biçimin *guna(n) kunaça, kunak, kunaş* örneklerinde olduğu gibi -ça, -çak, -k ve -ş ekleri ile küçültmeli bir biçimde kullanıldığını tespit etmiştir. Tatarintsev (2004: 295), “üç yaşında hayvan” anlamına gelen sözcüğün Tuv.’da bir “Mongolizm” olduğunu dile getirmektedir.

Moğolcadaki *guna(n)* sözcüğü Tuv.’da *kunan / hunan* biçimleri ile karşımıza çıkar. Bu ikili kullanıma rağmen Moğolcadaki dişil biçim *gunaci(n)*, bu sahada *hunajın* olarak mevcuttur, *kunajın* ise Tuv. söz varlığında yoktur (Monguş 2011: 230). Tenişev (1968: 265, 494), sözcüğü *kunan / hunan*, “dişi ya da erkek üç yaşında buzağı, tay ve yak”; *hunajın* ise “iki yaşında inek” olarak kaydetmiştir. Monguş Kenin-Lopsan, yapmış olduğu derlemelerde tıpkı *dönen* sözcüğünde olduğu gibi *hunan* sözcüğünün anlamını genel literatürden farklı olarak kimi örneklerde “üç yaş”, kimi örneklerde ise “iki yaş” olarak tespit etmiştir. Araştırmacının belgelediği örnekler şunlardır: *hunan* “iki ile üç yaş arasında yak (Tibet öküzü), *er hunan* “iki yaşındaki erkek yak, *kıs hunan* “iki yaşındaki dişi yak”, *haynak hunan* “yak ile ineğin çiftleşmesinden olan 2 yaşında melez yak”; *hunan öşkü* “iki yaşında keçi”; *duzak* “iki yaşında, hunan keçi; ilk defa doğuran, oğlaklı keçi”; *togdu* “ilk kuzusunu doğuran koyun, iki yaşında veya hunan koyun”, *şilege* “enenmiş hunan, iki yaşında koç”; *kazıra* “iki yaşında buzağı, hunan”, *hunajın* “üç yaşındaki inek, ilk yavrusunu doğuracak inek”; *çavaa* “iki yaşında tay, hunan”; *taylak* “hunan olmuş veya iki ila üç yaşında erkek ya da dişi deve”, *tejik* “hunan erkek dağ keçisi”, *çuñmajık* “hunan dişi dağ keçisi” (Kenin-Lopsan, 2019: 351-367).

Yukarıdaki bilgiler ışığında *kunan / hunan, hunajın* sözcüklerinin Tuv.’da “iki yaşında büyükbaş, iki yaşında küçükbaş hayvan” veya “üç yaşında büyükbaş, üç yaşında küçükbaş hayvan” anlamında varlığını sürdürdüğü; tıpkı *dönen* gibi kimi zaman tek başına kimi zaman da bu tür hayvanların adlarının önüne gelerek yaş belirttiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Moğolistan’da yaşayan Sengel Tuvalarında *kunan* biçimi saptanan sözcük, bir anlam daralmasına uğrayarak sadece “üç yaşında at yavrusu” anlamı taşımaktadır (Seren, 2006: 15). Ayrıca *kunan / hunan* tıpkı *dönen*’de olduğu gibi +LA eki ile genişletilmiştir: *kunanna- / hunanna-* “iki/üç yaşında olmak, *hunan / kunan* olmak” (Monguş, 2011: 230).

• **kijaalaŋ** “üç/dört yaşında hayvan”: Gerek TRS’de (1968: 272) gerekse TDTS’de (2011: 264) *dönen* ile eşanlamlı olarak gösterilen *kijaalaŋ*

Moğolca kökenlidir: *kijaalaŋ* < Mo. *kicagalang* /*kicalang* “dört yaşında evcil hayvan” (Lessing, 2003: 754). Khabtagaeva (2009: 72), Moğolcadan Tuv.’a geçen bu sözcüğün Halha Moğolcasında *xyajālan*, Buryatçada *xizālaŋ* yaşadığını ve bu dillere ise Türk lehçeleri üzerinden geçtiğini düşünmekte ve sözcüğün etimolojisini şu şekilde göstermektedir: *kijaalaŋ* < Mo. **kijālaŋ* <**kidigalaŋ* <**kiduyalaŋ* <*kidu*-GAn+lAng <*kidu*- “kesmek”. Dorju (2011: 81), sözcüğü PH ağzına özgü olarak değerlendirmekte ve “üç yaşında at veya *hunan* inek” olarak anlamlandırılmaktadır.

• ***soyaalaŋ*** “dört yaşında, dönen yılki”: Dört yaşında olma anlamı taşıyan *soyalaŋ*, Moğolcadır: *soyālaŋ*<Mo. *soyugalang* “beş yaşında at, öküz; üç yaşında koyun” (Lessing, 2003: 1123). Khabtagaeva (2009: 73), etimolojik izahını *soyālaŋ* <Mo. *soyoyalaŋ* <*soyoya* +lAng “beş yaşında at, öküz; üç yaşında koyun <*soyoya* “göz-diş, diş, dışarı bakan ön dişler; sivri diş” olarak vermekte ve sözcüğün Halha Moğolcasında *soyōlon*, Buryatçada, Tunka Moğolcası ve Sayan Buryatçasında *hoyōloŋ* biçiminde kullanıldığını kaydetmektedir. Bu sözcük de *kijaalaŋ* gibi TRS’de(1968: 385) ve TDTS’de (2011: 723) *dönen* ile eş anlamlı gösterilmektedir. Aynı eserde sözcüğün bilhassa atların yaşını belirtmek için kullanıldığı ifade edilmiştir. Dorju (2011: 112), *soyalaŋ*’ın PH ağzında “dört yaşında at veya inek”, Tand. ağzında “dört yaşında büyükbaş hayvan”, Tere-H. ağzında ise “dört yaşında, dönen” anlamında kullanıldığını tespit etmiştir.

• ***şüdüleŋ*** “üç yaşında sığır”: TRS’de *kunan* sözcüğünün eşanlamlısı olarak kaydedilen *şüdüleŋ*, Moğolcadır: <Mo. *sidüleng* “üç yaşındaki at veya öküz, iki yaşında koyun” (Lessing, 2003: 1083). Khabtagaeva (2009: 275), Rassadin’e dayanarak sözcüğün Halha Moğolcasında *şüdlen*, Buryatçada *şüdüleŋ*, Sayan Buryatçasında *şüdlen-şüdelen*, Kalmukçada *şüdlen* biçimleri ile yaşadığını belirterek sözcüğün etimolojisini şöyle vermektedir: *şüdüleŋ* <Mo. **şidüleŋ*<*sidü*+lAng. Sözcük TH ağzında *şüdlen*, KH ağzında *şüldeŋ* / *şürlen*, US ağzında *şürleŋ*, *şürlden* biçimleri ve “iki yaşında büyükbaş hayvan, inek veya yılki” anlamları ile tespit edilmiştir (Dorju,2011: 169).

Belirli Hayvanlara Göre Verilen İsimler

• ***a’t*** “at”: TDTS’de “1. tek toynaklı, kuyruğu saçaklı, yeleli, büyük evcil hayvan, yılki 2. On iki hayvanlı takvimde yedinci yılın adı 3. bir satranç taşı” (Monguş 2003: 185) olarak tanımlanan at (*equus caballus*) tek toynaklılar, atgiller familyasından, küçük başlı ve kısa kulaklı, uzun kıllı, yele ve kuyruğu olan, geniş bir tırnakla çevrilmiş olan, üçüncü parmağının ucu ile yere basan, bütün dünyaya yayılmış, erkeğine aygır, dişisine kısarak denen” bir tür olarak kabul edilmektedir (Karol vd., 2010: 61).

Tuv.’da erkek at, *askır* “enenmemiş, yetişkin erkek at, aygır”⁶, *akta* “enenmiş erkek at” (<Mo. *agta* “iğdiş edilmiş, iğdiş”, Lessing, 2003: 25); dişi at *be* “kısarak”, *kızırak* “kısarak”, *kulunnug be* “yavrulanmış kısarak”; “binit olarak

⁶Tuv. *askır*, ET’de *adgır* biçimi ile Köl Tegin, Bilge Kagan ve Yabogan (A84) yazıtlarında tanıklanmaktadır. Sözcüğün kökeni ile ilgili tartışmalar için bk. (Aydın, 2016: 12).

eğitilmemiş at”, *emdik at* “yabani at” (Kenin-Lopsan, 2019: 355), *dezik* “yabani kısarak” (Tsen.), *şoy at* “evcilleşmemiş at” (UH, ÇH), vb. olarak adlandırmaktadır (Dorju, 2011: 49, 166).

Tuv.’da at yavrusu genel olarak *kulun* “tay, at yavrusu” adını almaktadır. At yavrularına, yukarıda da izah edildiği gibi, diğer büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarla ortak olarak kullanılan ve bir yaş belirten isimler verilmektedir: *kunan* “üç yaşındaki tay”, *dönen* “dört yaşındaki tay”, *soyalañ* “dört yaşındaki at veya inek” (PH, Tand.), *şüldeñ / şürleñ / şüdüleñ* “iki yaşında büyükbaş hayvan, inek veya yılki” (KH), *kijaalañ / hjaalañ* “dört yaşında at veya hunan inek” (PH, TH), (Dorju, 2011: 112, 169, 146), “dişi düşmüş olan çavaa” (Kenin-Lopsan, 2019: 355). At için yaş belirten isimlendirmeler ise şöyle örneklenebilir: *çavaa* “sonbaharda doğan bir yaşındaki tay”, *bogba* “yılının bir yaşındaki yavrusu, bir yaşındaki kulun” (Tenişev, 1968: 505), *sarbaa* “sonbaharda doğan bir yaşındaki tay”, *bogba-çavaa* “yılının bir, iki yaşındaki yavruları”, *doraat* “bir, iki yaşındaki tay” (MT, Öv.), (Dorju, 2011: 108, 54).

Tuvalar, atların yaşını dişlerinin durumuna göre belirlemektedir: *ses diştig* “sekiz dişli; dört yaşındaki aygır veya kısarak” (Darja, 2009: 66); *diji hozunda a’t* “yaşlı at” (Öv.), (Dorju, 2011: 51), *söök-diş* “dokuz veya on yaşını geçmiş yaşlı at, dişleri dökülen, güçten düşen yaşlı at” (Kenin-Lopsan, 2019: 357). Sayı isimleri hayvanların yaşını ifade etmekte kullanılmaktadır. Darja (2009: 66), beş yaşından büyük kısarak ve aygırlar için verilen isimleri şöyle sıralamıştır: *beş harlıg* “beş-altı yaş aralığında at”, *aldı harlıg* “altı-yedi yaş aralığındaki at”, *çedi harlıg* “yedi-sekiz yaş aralığında at”, *ses harlıg* “sekiz-dokuz yaş aralığındaki at”, *tos harlıg* “dokuz-on yaş aralığındaki at”.

• **elik** “dişi karaca”; **hülbüs** “erkek karaca”: Karaca (Lat. *Capreolus capreolus*) çift parmaklılar takımının, geyikgiller familyasından, 120 cm kadar uzunlukta, yazın kırmızımsı, kışın kül rengimsi, erkeklerinde dik, silindirik şeklinde ucu dallı boynuzlar bulunan, Avrupa ve Asya’da yaşayan bir türdür (Karol vd., 2010: 335). Sibiryaya karacasının literatürdeki adı ise *capreolus pygargus*’tur.

Tuv.’da *elik*, “dişi karaca” için kullanılan bir adlandırmadır. Ancak bu ad, tıpkı *sun*’da olduğu gibi, kimi TT kaynaklarında farklı bir anlam taşımaktadır. Hasan Eren (1999: 132), *elik* sözcüğünü “dağ keçisi” anlamında kullanmış, bu hayvana Türkçede “yağmurca” adının da verildiğini eklemiştir. TS’de de *elik*, “dağ keçisi” anlamındadır⁷ (Türkçe Sözlük, 2005: 627). Aynı sözlükte ‘dağ keçisi’nin tanımı ise şöyledir: Boynuzlugiller familyasından, ufak sürüler halinde yaşayan, çok çevik bir tür antilop, *elik*, yağmurca (*Rupicapra tragus*), (Türkçe Sözlük, 2005: 460). Mehmet Ölmez (2007: 155), Tuvaca’nın Söz Varlığı’nda *elik* için “karaca, tayga keçisi, taigaziege, wildziege” açıklamasını vermiştir.

⁷ Türkiye Türkçesi ağızlarında *elik* sözcüğü; *elik*, *elik keçi*, *eliyh keçisi* biçimleri ve “dağ keçisi, karaca” anlamıyla yaşamaktadır (Derleme Sözlüğü, 1993: 1717, 1718).

Türk dilinin yazılı vesikaları içerisinde en erken Abakan (E48) yazıtında *iç yer eliki artzun* “iç yer geyiği artsın!” cümlesinde tanıklanan sözcük, Moğolistan yazıtlarında mevcut değildir. Erhan Aydın (2019: 158), Irk Bitig’in 63. ırkında ve Kutadgu Bilig’in 79. beytinde birer kez görülen sözcüğün “Sibirya Türk dilli halklarının diyalektik sözcüklerinden biri” olarak değerlendirilebileceğini düşünmektedir.

Bu sözcüğün US ağzında *elek* biçimi bulunmaktadır (Dorju, 2011: 177).Yine US ağzında, “dişi karaca” için *kojagar-ediree* ifadesi de kullanılmaktadır. Bu adlandırma, tıpkı *sun*’da olduğu gibi hayvanın boynuz özellikleri dikkate alınarak yapılmıştır:<*kojagar* “sivri”+*ediree* “çentiklenmiş boynuz” (Dorju, 2011: 74). TO ağzında “dişi karaca” için *huran* sözcüğü de kullanılmaktadır (Dorju, 2011: 144). Sözcüğün etimolojisi için bir kayıt bulunmamakla birlikte, Moğolcadaki *ğura* “erkek karaca, vahşi keçi, boynuzsuz erkek karaca” (Lessing, 2003: 587) ile ilişkilendirilebilir. Dikkat edildiği üzere *huran* ve *ğura* sözcüklerinde bir cinsiyet farkı söz konusudur. Aşağıda izah edilecek olan *hülbüs* örneğinde görülebileceği gibi kimi zaman aynı isimlendirme yazı dili veya ağızlarda ya da kaynak dil veya hedef dilde birtakım anlam farklılıklarına sahip olabilmektedir.

Tuv. *hülbüs* “erkek karaca” sözcüğü, en erken Kutadgu Bilig’in 79. beytinde *elik külmiz oynar çiçekler öze / sıgun muygak ağnar yorır tip keze* “dişi karaca, erkek karaca çiçekler üzerinde oynuyor / erkek geyik, dişi geyik sıçrayıp oynayıp koşuyorlar” görülmektedir (Arat, 1999: 20; 2003: 17). Rassadin, sözcüğün çağdaş Türk lehçelerinde Alt. *külmüs*, Hak. *külbüs*, Tofa. *hülbüs* biçimleri ile yaşadığını saptamıştır (Rassadin, 1971: 192).

Yukarıda da değinildiği gibi hayvan isimlerinin yazı dili ve ağızlardaki anlamları farklılaşabilmektedir. BT, BH, UH ve Çaa-H ağızlarında *külbüs / külmüş* biçimleri ile görülen sözcük, Dorju’ya göre *kıs elik* yani “dişi karaca” anlamındadır (Dorju, 2011: 80). Bu sözcüğün +Ak küçültme eki ile genişletilmiş biçimi *hülbüzek*, “karaca yavrusu” demektir (Tosun, 2019a: 204).

Yaşlarına göre dişi ve erkek karacalara verilen isimler şöyledir: *çahaalay* “bir yaşında elik” (TH), *çiñge kızıl* “bir yaşında hülbüs”< *çiñge* “ince” + *kızıl* “kızıl, kırmızı” (KH), *hoçagaltay* “bir yaşında hülbüs” (TH), *kök-ka’jık* “bir yaşında elik”<kök “boz” + *kajık* “aşık kemiği” (KH), *sarjık / sarçık* “bir yaşında elik”<sarı(g)?+jık/+çık “küçültme eki” (Us, PH, KH); *sarındık / sarınçık* “iki yaşında elik” (ÇH, SH, TH), *şaaşa / çaaşa* “iki yaşında hülbüs” <şaaşa “gözenekli” (TO), (Dorju, 2011: 153, 155, 141, 76, 108, 109, 162), *kojagalday* “bir yaşında sığın veya hülbüs”, *saradak* “bir yaşında mıygak veya elik” (Monguş, 2011: 147, 643).

• *hoy* “koyun”: Evcil koyun (Lat. Ovis ammon aries) çift parmaklılar takımının, boynuzlugiller familyasından, tıknaz, sağlam yapılı; eti, derisi ve kılı için yetiştirilen, bütün dünyaya yayılmış türdür (Karol vd., 2010: 217).

Tuvaların kullandığı on iki hayvanlı takvimde 8. sırada olan *hoy* “koyun”, Türk dilinde en erken Köl Tigin yazıtında *teñgri küç bértök üçün*

kaşım kaşan süsi börüteğ ermiş yağısı koñ teg ermiş. “Ebedi gök güç verdiği için babam kaşanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş (KT D 12) ve *költégin koñ yılda yeti yégirmike uçdı* “Köl Tegin koyun yılının on yedisinde (sonsuzluğa) uçtu (KT, KD) cümlelerinde tespit edilmektedir (Aydın, 2014: 59, 60; 74, 75). Koyun sözcüğü, GT’de hem bir hayvan türünün adı, hem de o hayvan türünün dışisine verilen bir ad olarak görülmektedir. Tuv.’da “koyunun dışisi” için *kıs hoy* ifadesi kullanılmaktadır. Bu kullanım aynı zamanda koyunun doğurganlığını dile getirmektedir. Doğurgan olmayan koyunlar için Tuv.’da *kızır hoy* “hiç doğurmamış veya bir yıl içinde hiç kuzulamayan koyun, kısır koyun” tamlaması kullanılmaktadır. (Kenin-Lopsan, 2019: 354).

Tuv.’da koyunun erkeği, *koşkar* “koç, damızlık koç” adını taşır⁸. Hasan Eren (1999: 248), *koşkar* sözcüğünün anlamını “dövüş için yetiştirilmiş iri koç” olarak vermektedir. Tatarintsev (2004: 208) kelimenin aslında bir antropomorfizm olduğunu, yani insana ait bir sıfat iken zamanla hayvan için kullanılmaya başlandığını beyan etmektedir. Bu sahada *koşkar*, “damızlık koç” için, *irt* ise “enenmiş koç” için kullanılan sözcüklerdir (Monguş, 2011: 184; 2003: 593). Bu iki sözcük de küçültme eki +ÇİGAŞ ile genişletildiği takdirde “iki yaşında” olma bildirir: *koşkarjıgaş* “iki yaşında damızlık koç”; *irtçigeş* “iki yaşında enenmiş koç” (Kenin-Lopsan, 2019: 353). Damızlık koç için kullanılan sözcüklerden birisi de *kuja*’dır. Khabtagaeva’ya göre (2009: 161) *kuja* “damızlık koç”, Türk dilinden Moğolcaya ve oradan da Tuv.’a geçmiş bir yeniden kopyalama örneğidir: Tuv. *kuja* < Mo. *kuja, Halha *huc*, Buryat *huşa*; Kalmuk *hutsa* < Türk. Bu sözcük de tıpkı *koşkar* ve *irt* gibi küçültme eki aldığı takdirde “iki yaşında kuzu” anlamı taşımaktadır: *kujajık* “iki yaşında kuzu, koşkarjıgaş” (Monguş, 2011: 218).

Kuzuya Tuv.’da *huragan* “bir yaşında kuzu” adı verilmektedir. Khabtagaeva (2009: 268), koyunla ilgili adlandırmaların pek çoğunda olduğu gibi, bu sözcüğü de yeniden kopyalama olarak kabul etmekte; Türkçe *qozı ve Erdal’ın topluluk adı yapan (collectives) ekler arasında incelediği +GAN’dan oluşan sözcüğün önce Moğolcaya, sonra da Tuv.’a geçtiğini düşünmektedir: Tuv. *huragan* < Mo. *kuragan < *quri + GAN < ET. qurı < *qorı krş. ET qozı “kuzu” ~ Tuv. *kozaga* “dağ keçisi yavrusu”.

Tuv.’da hayvanlara doğdukları mevsime göre verilen isimler mevcuttur. Güzün doğan kuzular *küskülek*; ilkbaharda doğanlar ise *çaskılak* adını alırlar (bk. öşkü). Buna ilaveten, Tuv.’da “güzün doğan kuzu” anlamında *hençe* sözcüğü de kullanılmaktadır. Sözcük Moğolcada *kence* “kötü sonuç, yan etki; ikinci ürün, yaşlı anadan babadan olan çocuk; zayıf çocuk (Lessing, 2003: 724) anlamı ile yaşamaktadır. Khabtagaeva (2009: 102), *hençe*’nin Halha Moğolcasında *henj*, Buryatçada *henze*, Aşağı Uda diyalektinde *kenze*, Oryatçada *kendzë* olarak görülen sözcüğün Türk dilinden geldiğini düşünmektedir. Mevsimle ilgili adlandırmalardan biri olan *sesiirge*,

⁸ Tuva Türkleri, “damızlık erkek keçi” anlamında gelen *dege* “teke” sözcüğünü aynı zamanda *koşkar* “koç” için de kullanmaktadır (Monguş, 2003: 409).

“yazın doğmuş ve hiç tüyü kesilmemiş bir yaşındaki kuzu” anlamındadır (Tenişev, 1968: 374). Khabtagaeva (2009: 163), *se(k)siirge* olarak kaydettiği sözcüğün Moğolcadaki ölü bir kök olan *segse*’den geliştiğini düşünmektedir. Araştırmacı Halha Moğolcasında *segsüüreg*, Buryatçada *hegse*, Kalmukçada *seksäg* biçimleri görülen sözcüğün etimolojisini şu şekilde göstermektedir: Tuv. *se(k)siirge* < Mo. *segsüürge* < *segsegürge* < **segse* -GUr+GAN.

Tuv.’da “bir yaşındaki koyun” için kullanılan sözlerden birisi de *togdu*’dur (Tenişev, 1968, 414). Sözcük, DLT’de (2014: 889), *toklı* “altı aylık kuzu” olarak kayıtlıdır. TT ağızlarında *tohlu*, *toklu*, *tokluk*, *tohli*, *toğlı* “koç, altı aylıkla bir yaş arasında kuzu; bir yaşında kuzu, iki yaşında kuzu” (Derleme Sözlüğü, 1993: 3943, 3948) anlamları görülen sözcüğün kökenine ilişkin en belirgin kayıt yine DLT’de (2014: 889) mevcuttur: *tokluk* “boynuzsuzluk; insanın başının saçsız, hayvanın boynuzsuz olması”. Öte taraftan Tenişev (2001: 433), sözcüğün kökenini *tog-* “doğmak, doğurmak” fiili ile ilgili görmektedir. Hasan Eren (1999: 401) ise bu görüşü reddederek DLT’deki *tokluk* sözcüğünün +LİK eki ile yapılmış olması durumunda OT’de *tohluğ* biçiminde olması gerektiğini; bununla birlikte Rusçada *tohtuj* “boynuzları çıkmaya başlayan burulmuş koç” sözcüğünün kullanılmasının düşündürücü olduğunu söylemektedir.

Bu sahada “iki yaşında enenmiş kuzu” anlamında kullanılan *şilege* (Kenin-Lopsan, 2019: 353) Moğolca *silüge* “üç yaşında koyun, toklu” (Lessing, 2003: 1098) ilişkilidir. Clauson (1972: 868), OT’den itibaren tanımlanan ve ÇTL’de yaşamaya devam eden *şişek* “iki yaşında koyun” sözcüğünü Moğolca *silüge* ile ilgili görmüştür. Hasan Eren (1999: 288-390) ise *şişek*’in *silüge* ile birleştirilemeyeceğini, sözcüğün DLT’de kayıtlı *tışek* “iki yaşında koyun” ile ilgili olduğunu savunmaktadır.

• **inek** “inek”: Evcil sığır (Lat. *Bos primigenius taurus*) çift parmaklılar takımından, etinden ve sütünden yararlanan bir türdür (Karol vd., 2010: 217). Tuvaların kullandığı on iki hayvanlı takvimde ikinci sırada olan *inek* anlam bakımından GT ile paraleldir. Sözcük, Türk dilinde en erken Irk Bitig’in 41. falında *ürün esri esri ingek buzagulaçı bolmış* “ak benekli inek buzağılamak üzere imiş” (Yıldırım 2017: 42) cümlesinde tanımlanmaktadır.

Tuvalar ineği sağmal ve doğurgan olmalarına göre de adlandırır. Eğer inek, sağmal ise *haydak* (Tenişev, 1968: 462); kısır ise *suway* (<Mo. *subai “kısır inek, kısırak” Khabtagaeva, 2009: 246) adını almaktadır. Tuv.’da ineğin erkeği, damızlık olmasına ya da enenmişliğine göre isimlendirilmektedir. Bu sözcüklerden ilki *buga* “enenmemiş erkek inek, boğa” Türk dilinde en erken Tonyukuk yazıtında dört kez, Karabalgasun II yazıtında ise bir kez kişi adı olarak tanımlanmıştır (Aydın, 2016: 22). Ölmez’e göre (2007: 100) sözcük Türk dilinden Moğolcaya geçmiştir: ET *buka* > Mo. buq-a “boğa”. İkinci sözcük *şarı* “1. öküz; 2. boğa” ise Khabtagaeva’ya göre (2009: 159) Moğolca kökenlidir: *şarı* < Mo. *şara < şar ~ çar “öküz”; Halha *şar*; Buryat *sar*, Sayan Buryat “şara”, Kalmuk *tsar*.

GT'de olduğu gibi Tuv.'da da "bir yaşında inek yavrusu" için *bızaa* sözcüğü kullanılmakta, cinsiyet ayrımı da diğer hayvanlarda olduğu gibi *er bızaa* "erkek buzağı", *kıs bızaa* "dişi buzağı" biçiminde yapılmaktadır (Kenin-Lopsan, 2019: 354). Sözcük Türk dilinde ilk olarak yukarıda değinilen Irk Bitig 41. falın devamında *ürün eşri erkek buzağı kelürmiş* "ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş" (Yıldırım, 2017: 42) cümlesinde tespit edilmektedir.

Kenin-Lopsan (2009: 354), bu sahada *molurga*'nın bir yaşından iki yaşına kadar olan buzağıları adlandırmak için kullanıldığını ifade etmektedir (*bk. sarlık*). Tuva ağızlarında *bo'ldurga / booldurga* varyantlarının da bulunduğunu ekleyen Tatarintsev (2008: 131, 132), Şçerbak'ın sözcüğün kökenini hayvanın yaşı açısından değerlendirip *bıldır* "geçen yıl" ile ilgili gördüğünü aktarmaktadır. Araştırmacı ise *molurga*'yı *böltür- / *boltur-"beslemek" fiili ile ilişkilendirmektedir.

İki yaşında buzağı için *kazıra* ve *saydak* adlandırmaları mevcuttur. Tenişev (1968: 218) *kazıra* için "iki yaşında tosun; iki yaşında düve" anlamlarını vermekte; Kenin-Lopsan (2019: 354) ise *kazıra*'nın tam iki yaşında olduğunu, bu yüzden aynı zamanda *hunan* olarak da adlandırıldığını söylemektedir. Sözcük köken itibarıyla Moğolcadaki *hasirag (üker)* "üç yaşındaki sığır, düve" sözcüğü ile ilişkilidir (Lessing, 2003: 1453). Yazı dilinde olmayan ve sadece ÇH ve SH ağızlarında tespit edilen *saydak* sözcüğü "iki yaşında büyük baş hayvan" (Dorju, 2011: 20) anlamında kullanılmaktadır.

Yukarıda kökeni ve kullanımları hakkında bilgi verilen *şarı* ve *buga* sözcükleri, küçültme eki +ÇIk ile genişletildiklerinde inek yavrusunun yaşı bildirilmektedir: *şarijik* "üç-dört yaş arasında enenmiş tosun"<şarı "1. öküz; 2. boğa"+jik; *bugajik* "iki üş yaşlarında enenmemiş damızlık büyük baş hayvan"<buga "enenmemiş erkek inek, boğa"+jik (Kenin-Lopsan, 2019: 354).

Sığırlarda da yaş tayini dişlerin çıkmasına, dökülmesine veya aşınmasına göre yapılmaktadır. Tuv.'da *aldı diştig* "altı dişli" 4-5 yaşındaki sığırlar için kullanılır (Darja, 2009: 243). Aynı adlandırma deve için de kullanılır ancak, devenin altı dişe sahip olması daha geç yaşlarda gerçekleştiği için *aldı diştig* hayvanın 6-7 yaş aralığını belirtir (*bk. teve*). Yukarıda bahsedilen *hunan / kunan*; *hunajın* "iki/üç yaşında hayvan", *dönen* "dört yaşında, büyükbaş ya da küçükbaş hayvan", *şüdülen* "üç yaşında sığır", *kijaalañ* "üç/dört yaşında hayvan", *soyaalañ* "dört yaşında, dönen yılki" adlandırmaları hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvanların yaşlarını belirtmekte kullanılan ortak adlardır. Tere-H ağızında *soyalañ* sözcüğü *soñgu* "sonuncu" sözcüğü ile birlikte "beş yaşında inek" anlamını taşımaktadır (Dorju, 2011: 112).

• *ivi* "ren geyiği": Ren geyiği (Lat. Rangifer tarandus) çift parmaklılar takımının, geyikgiller familyasından 200 cm kadar uzunlukta, 110 cm kadar yükseklikte, hem dişisinde hem de erkeğinde boynuz bulunan, gerdanı yelesi

bir türdür (Karol vd., 2010: 556). Tuv.'da Ren geyiği genel olarak *ivi* veya *songu çüktün ivizi* "kuzey geyiği" adlarını almaktadır. Sözcük hakkındaki en erken kayıt DLT'dir. Kaşgarlı sözcüğü (2014: 111, 119) *ıwık* "çöl ve sahralarda yaşayan dişi ceylan" biçimi ve anlamı ile kaydetmiş ve örnek olarak *ıwık bir birke uğlaşdı* "ceylanlar birbirlerinin arı sıra gittiler" ve *ol maņa ıwık awlattı* "o bana ceylan avlattı" cümlelerini vermektedir. KB dizininde "kayalıklarda yaşayan geyik" anlamıyla verilen sözcük Fergana nüshasında *sıgın muygak erse suşak ya ıwık/saņga yim tükemez ay edgü kılık* "erkek ve dişi dağ keçileri, ak geyik veya sarp kaya geyikleri / senin için tükenmez bir yiyecek, ey iyi tabiatlı" beytinde görölmektedir (Arat, 1979: 184;1999: 534; 2003: 387). Tuvalarla yakın akraba olan Tofalarda bu hayvana *ibi* adı verilmektedir ki fonetik olarak arkaik bir biçim olarak değerlendirilebilir (İlgin, 2015: 80).

Tuvalar, Ren geyiğini öncelikle yabancı ve evcil olmalarına göre adlandırır. Örnek vermek gerekirse, Tere-Höl bölgesinde evcilleştirilmiş Ren geyikleri için *azıral* "evcil" (Darja, 2009: 229) sözcüğü kullanılmaktadır. Bu ifade muhtemelen *azıral ivi* "evcil geyik" tamlamasının eksiltili (ellipsis) bir kullanımıdır. Yabancı Ren geyiği ise *çerlik ivi* "yabancı Ren geyiği" (Kenin-Lopsan, 2019: 353) veya *aņ ivi* "yabancı Ren geyiği" adını almaktadır (Darja, 2009: 229). Ren geyikleri de doğurgan, kısır, enenmiş, damızlık olmalarına göre isimlendirilir. Tuvalar, Ren geyiği boğalarına *eder* "damızlık geyik" adını vermektedir. Ren geyikleri boynuzları ve postları için yetiştirilmekle beraber aynı zamanda, bilhassa Toju (ve Moğolistan'da Duha) bölgesinde birer binit olarak kullanılırlar. Ancak, damızlık Ren geyikleri, çiftleşme dönemlerinde insanlar için tehlike yarattığından birer binit olarak değerlendirilmez. Bu nedenle, eğer damızlık ihtiyacı yoksa bu hayvanlar enenir ve kendilerine *çarı* denir (Kenin-Lopsan, 2019: 361). Binek olarak kullanılan Ren geyikleri ise çoklukla *munar çarı* "binek çarı" adını almaktadır (Darja, 2009: 229). Eneme işlemi ayrıca yaşlanan damızlık geyiklere de uygulanır ve böyle Ren geyiklerine *bogona* denmektedir (Kenin-Lopsan, 2019: 361). Bununla birlikte bu sözcükler enenen geyiğin yaşını bildirmemektedir. Ağız bölgelerine göre farklılık göstermekle beraber, Tuva'da enenen Ren geyiğini yaş bakımından niteleyen *kuuday* sözcüğü bulunmaktadır. Dorju'ya göre (2011: 79) *kuu* "boz" ve *day* "tay, at" sözcüklerinin birleşmesinden oluşan *kuuday*, TO ağzında sadece "enenmiş Ren geyiği" anlamı taşıırken, Tere-H. ağzında "iki yaşında enenmiş Ren geyiği" olarak değerlendirilmektedir. Kenin-Lopsan (2019: 361) ise *kuuday*'ı "üç ile dört yaş arasında enenmiş yabancı erkek geyik" olarak tanımlamakta, bu geyiklerin enenmelerine rağmen yabaniliklerinden dolayı binit olarak kullanılamayacaklarını ilave etmektedir.

Tojular, dişi Ren geyiğine dişi deve için de kullanılan *inĝen* adını vermektedir. Gebe geyik ise *kolçanĝı* adıyla anılır (Darja, 2009: 229). Gerek yazı dilinde, gerek ağızlarda yavrulmuş dişi Ren geyiği *mındı* adını alır. Bu sözcük kimi kaynaklarda "dört yaşındaki dişi Ren geyiği" demektir (Kenin-Lopsan, 2019: 360); *kızır mındı* ise kısır geyikler için kullanılan bir

tanımlamadır. Yazı dilinde *mındıjak* veya TO ağzında ise *mındıçak* (Dorju, 2011: 91) sözcükleri *mındı*'nın +ÇAk küçültme eki ile genişletilmiş biçimleridir ve "iki yaşında hiç yavrulamamış dişi Ren geyiği" (Kenin-Lopsan, 2019: 361) anlamındadır. Kenin-Lopsan (2019: 361), *mındıjak* / *mındıçak* ile köken bakımından ilgili görebileceğimiz *mınçak* için "iki yaşını aşmamış ve henüz yavrulamamış dişi Ren geyiği" kaydını düşmüştür.

Tuvalar Ren geyiklerinin dişi ya da erkek yavrularına *anay* "Ren geyiğinin küçük yavrusu, oğlak" adını vermektedir. Bu kelime aynı zamanda keçi ve yaban keçisi (çuşma) oğlağını da belirtmektedir (Monguş 2003: 130). Ölmez (2007: 75) sözcüğün yapısını ana+y; Tataritnsev (2000: 114-115) ise *an+kay (küçültme eki) biçiminde izah etmektedir. Kenin-Lopsan (2019: 361) *anay*'ı "yeni doğmuş Ren geyiği yavrusu" olarak değerlendirmekte; *kuu anay* "boz oğlak" adlandırmasının bir ile iki yaş arasındaki yavrularının; *hur anay* (bk. huragan) ise bir yaşındaki erkek ya da dişi Ren geyiği yavrularının adı olduğunu söylemektedir.

Ren geyiği yavrusu için kullanılan *edirik* ve *e'zirik* / *ezirik* sözcükleri dikkat çekicidir. Darja'ya göre (2009: 230) *edirik*, tıpkı *anay* sözcüğünde olduğu gibi küçültmeli bir isimdir ve *ed-* (ederer) "takip etmek, eşlik etmek" sözcüğünden türetilmiştir. Tenişev (1968: 608), *ezirik* için "karaca yavrusu" anlamını vermektedir. TO ağzındaki varyant *e'zirik* ise "yeni doğmuş Ren geyiği yavrusuna söylenen küçültmeli söz" demektir (Dorju 2011: 176).

Ren geyiği yavrusu için *daspan* / *taspan* sözcüğü kullanılır. Tataritnsev (2002: 105), sözcüğün *das* "büyük erkek geyik" sözcüğüne +tan isimden isim yapım ekinin bir varyantı olarak kabul ettiği +pan ekiyle oluşturulduğunu düşünmektedir. Bir yaşındaki Ren geyiklerini adlandırmada kullanılan sözcüklerden olan *hokaş*, Kenin-Lopsan'a göre (2019: 361) şefkat/küçültme ifadesi taşımaktadır. TO ağzında iki yaşında Ren geyiği yavrusuna verilen isim olan *doņgur* (Dorju 2011: 53), yazı dilinde *döņgür* biçimindedir, "boynuzsuz" veya "kısa boynuzlu" anlamı taşır ve *doņgur*'dan farklı olarak dört yaşını geçmiş erkek Ren geyiklerini niteler (Monguş, 2003: 495). Geyikgillerin genel özelliği boynuzlarının deri ile örtülü olması ve bu derinin bazı sürelerde dökülmesidir. Tuvalar karacalara, sığınlara ve Ren geyiklerine yaşlarına göre isim verirken, bu hayvanların boynuzlarında görülen bu değişimleri dikkate almaktadır (bk. *elik*, *hülbüs*, *sın*). Yirmi yaşına kadar yaşayabilen Ren geyikleri de döktükleri deri sayısına göre isimlendirilmektedir: *iyi-düktüg kuuday* "dört yaşında erkek Ren geyiği" (Tere-H); *iyi-düktüg mıyıs* "dört yaşında erkek Ren geyiği" (TO); *üş-düktüg mıyıs* "beş yaşına kadar erkek Ren geyiği" (TO), (Dorju, 2011: 61, 131).

• **öşkü** "keçi": Evcil keçi (Lat. *Capra hircus*) çift parmaklılar takımının, boynuzlugiller familyasından, yaban keçisinden evcilleştirilmiş; sütü, tüyü ve derisi için yetiştirilen bir türdür. (Karol vd., 2010: 217). Tuv.'da keçi için kullanılan *öşkü*⁹ sözcüğü ET'deki eçkü'den gelişmiştir. EUT'de *eçkü süti bilän*

⁹ Erz.ve TH ağzında *üşkü* bk. (Dorju, 2011: 131).

qajinatip içscär “keçi sütüyle kaynatıp içse” ve *iki sayliş qojun iki sayliş ečkü* “iki sağmal koyun, iki sağmal keçi” (Nadelyayev, 1969: 162); DLT’de (2014: 46) *erkeç eti yem bolur, ečkü eti yil bolur* “erkecin eti deva olur; keçinin eti şişirici (yel) olur” ifadelerinde tanıklanan sözcüğün kökeni hakkında çok sayıda izah mevcuttur¹⁰.

Tuv.’da *öşkü*, GT’de olduğu gibi hem hayvan türünün hem de o türün dişisi anlamındadır. Tuvalar hiç yavrulamamış ya da bir yıl içinde oğlak dünyaya getirmemiş keçilere *kızır öşkü* “kısır keçi” adını vermektedir. İnekler için de kullanılan *haydak* sözcüğü “sağmal keçi” ve “yavrusu ölen sağmak keçi” anlamındadır (Kenin-Lopsan, 2019: 352). Keçinin erkeği, TT’de olduğu gibi *dege* “teke” olarak adlandırılır. Bu hayvanlar damızlıktır, enenmez. Yine “damızlık erkek keçi” için *huna* sözcüğü de (<Mo. *uhun-a / uhan-a* “erkek keçi, teke, Lessing, 2003: 1375) kullanılır. Kenin-Lopsan (2019: 352), *huna*’nın iki yaşından büyük damızlık hayvan olduğunu belirtmektedir.

Enenmiş tekeler için Tuvalar *irt-serge* “enenmiş koç, teke” ve *serge* “üç yaşını geçmiş enenmiş teke” sözlerini kullanırlar. Khabtagaeva (2009: 161) Tuv.’daki *serge* sözcüğünün Moğolca olduğunu (<Mo. *serke* “hadım edilmiş keçi); Halha Moğolcasında *serh*, Buryatçada *herhe*, Kalmukçada *serkä* biçimlerinin görüldüğünü söylemektedir. BH ve BT ağızlarında “büyük erkek keçi” için *i’rgek* sözcüğü kullanılmaktadır (Dorju, 2011: 63). Bu sözcük TO ağızında “büyük erkek geyik” anlamına gelirken, *dag-irgek* ifadesi ise ayı için kullanılan bir örtmece sözdür (Monguş, 2003: 370). Sözcüğün kökeni şöyle gösterilebilir: *irgek*<irg (< ET. irk “koç) +ek (küçültme eki); (Tekin, 2003: 80), (Erdal, 1991: 40).

Tuvalar, keçi yavrusunu *anay* olarak isimlendirir. Bu sözcük aynı zamanda Ren geyiği yavrusu için de kullanılır (bk. *ivi*). Dişi oğlaklar *kıs anay*, erkekler ise *er anay* adını alır (Kenin-Lopsan, 2019: 352). Tuva söz varlığında kuzu ve oğlakları birlikte ifade eden birleşik sözler de mevcuttur: *anay-hençe* “koyun veya keçinin yavruları, oğlaklar ve kuzular”; *anay-huragan* “koyun veya keçinin yavruları, oğlaklar ve kuzular” (Monguş, 2003: 131). Bu sahada yeni doğmuş oğlaklarla ilgili kullanılan isimler ise şöyle sıralanabilir: *ösküspeek* “annesini kaybetmiş oğlak, öksüz oğlak”, *iyispeek* “ikizler; yavruyken annelerini kaybetmiş oğlaklar”¹¹; *şaraçaş* “yeni doğmuş oğlak”, *ılım çaş* “yeni ayaklarının üzerinde duran küçük oğlak”, *dorukkan anay* “güçlenmiş oğlak; üç aylık olan veya otlamaya başlayan oğlak”(Kenin-Lopsan, 2019: 352). Oğlaklar da kuzular gibi doğdukları mevsimlere göre isim alırlar: *küskülek* “güzün doğan oğlak veya kuzu” (US ağızında *küskülük* Dorju, 2011: 81); *çaskılak* “ilkbaharda doğan oğlak ve kuzu” (Kenin-Lopsan, 2019: 352). Oğlakların yaşlarını belirgin olarak gösteren adlandırmalar ise

¹⁰ “keçi” sözcüğünün etimolojik izahı hakkında geniş bilgi için bk. Demirci, 2013: 274-282.

¹¹ Türkiye Türkçesi ağızlarında anasını kaybetmiş oğlaklar için *beçen* “anası ölmüş oğlak” ve *emtiş* “anasız büyüyen kuzu veya oğlak”; ikiz doğan oğlaklar için ise *yalkı* sözcükleri kullanılmaktadır (Derleme Sözlüğü, 1993: 593, 1742).

şöyle sıralanabilir: *seynek / seenek* “bir yaşında enenmiş oğlak, enenmiş teke” (Monguş, 2011: 657; 795); *seençik* “bir yaşında enenmiş teke” (PH), (Dorju, 2011: 116). Moğolca *seynüg* “iki yaşındaki keçi” (Lessing, 2003: 1063) sözcüğü ile ilgili olmakla birlikte sözcüklerin sonundaki +Ak ve +çık küçültme ekleri dikkate alınmalıdır.

Tuva yazı dilinde *duzak* “iki veya üç yaşında olup bir kere yavrulmuş keçi, oğlaklı çebic” (Monguş, 2003: 509); US ağzında *dı’zak* “bir yaşını geçmiş, iki yaşına yaklaşan keçi” ve TO ağzında *çuzak* “iki yaşında oğlak” (Dorju, 2011: 58, 157); çağdaş Türk lehçeleri arasında Kzk. *tusak* “iki yaşından büyük koyun”, Krg. *tusak* “kuzu”; *jusak* “bir yaşında oğlak”, Alt. *d’uzak* “bir yaşında oğlak”, Özb. *tusak ~ tusag, duşak* “iki yaşında kuzu; evcil koyun”, Yak. *tıhasag* “iki yaşında düve”, Nog. *tosak* “iki yaşında kuzu” biçimleri ve anlamları ile yaşamaktadır (Tatarintsev, 2002: 261-262). Bu kelime, Moğolcada *cusag* “çeğic, toklu, iki ile üç yaş arasındaki dişi koyun, keçi veya geyik; ilk defa yavrusu olan koyun, keçi, geyik” biçimindedir (Lessing, 2003: 1669). Viladimirtsov, Moğolcadaki *cusag*’ın **cus-* “yazlamak, yaz geçirmek” fiilinden türediğini belirtir. Tatarintsev ise (2002: 262-263), Tuv.’da *duzak* sözcüğün diğer anlamı olan ‘tuzak’tan hareketle kelimenin kökenini bu minvalde arar. Araştırmacı *duzak*’ın tu-~to- “kapatmak” fiilinden geliştiğini düşünmektedir.

Keçiler için yaş bildiren başka bir sözcük de *hunajık*’tır (Kenin-Lopsan, 2019: 352). *huna* “damızlık keçi” sözcüğünün +Çık küçültme ekiyle genişletilmiş biçimidir (bk. *buga, bugajık; şarı, şarjık, te, tejik; çuñma, çuñmajık; kuja, kujajık*). Üç yaşındaki keçi UH ve US ağzında *dagalay* (Dorju, 2011: 46); iki ile üç yaş arası keçi *dönen öşkü*; üç ile dört yaş arası keçi *aldı diştig öşkü* “altı dişli keçi”, dört ile beş arası keçi ise *çedişken öşkü* adını almaktadır (bk. *dönen, aldı diştig teve; aldı diştig inek; çedişken teve*), (Kenin-Lopsan, 2019: 352).

• **sarlık** “yak, Tibet öküzü”: Yak (Lat. *Bos mutus*), çift parmaklılar takımından Kuzey Tibet çöllerinde 5000m yükseklikteki alanlarda yaşayan, 90 cm kadar boynuzu olan, vücutları kıllı bir memeli türüdür (Karol vd., 2010: 698).

Tuvalar, yak için *sarlık* sözcüğünü kullanırlar. TDTS’de *sarlık* “genellikle yüksek yerlerde yaşayan, topraktan otlayan, uzun tüylü büyükbaş hayvan” (Monguş, 2011: 647) olarak tanımlanmıştır. Bu hayvan için Moğolcada *şarlug* “yak, Asya’nın uzun tüylü sığırı” (Lessing, 2003: 1050) kullanılır. Damızlık yak’a *sarlık bugazı* “yak boğası, damızlık yak”, enenmiş yak’a ise *sarlık şarızı* “enenmiş erkek yak” adı verilir. Dişi yaklar *kıs sarlık* “dişi yak” adını almaktadır. Eğer dişi yak yavruluyorsa *törüür sarlık* “doğurgan yak”; eğer bir ya da daha fazla yıl boyunca yavrulamamışsa *suvay sarlık* “kısır yak” olarak adlandırılır (Kenin-Lopsan, 2019: 358).

Yaklar için kullanılan adlandırmalar aynı zamanda inekler ve diğer bazı büyükbaş hayvanlar ile ortaklık göstermektedir. Yak yavrusu, *sarlık bızaazi* “yak buzağısı”; iki yaşındaki yak *molurga*; üç yaşındaki yak *hunan*,

dört yaşındaki yak ise *dönen* olarak adlandırılır. Bu hayvanların cinsiyetlerine göre adlandırma ise bu sözcüklerin başına *er* ya da *kıs* getirilerek belirtilir: *er moldurga* “iki yaşında erkek yak”, *kıs hunan* “üç yaşında dişi yak”, *er dönen* “dört yaşında erkek yak” vb. (Kenin-Lopsan, 2019: 358). Yak boğasının dölediği inek doğurursa bu melez hayvan *haynak bızaa* “melez buzağı” adını alır. Melez yak büyüdüğüde ona yaşına göre *haynak moldurga* “melez dana”, *haynak hunan* “üç yaşındaki melez yak”, *haynak dönen* “dört yaşındaki melez yak” denir (Kenin-Lopsan, 2019: 358, 359). Yetişkin yaklar ise *ulug sarlıktar* “büyük yaklar, beş altı yaşında yak” adını alırlar. Yukarıda da bahsedildiği gibi, yakların yaşları da sayı adları ile belirtilebilmektedir: *beştig* “beş yaşında”, *aldılıg* “altı yaşında”, *çedilik* “yedi yaşında”, *sestig* “sekiz yaşında”, *tostug* “on yaşında”, *onnug* “on yaşında”, *on birlik* “on bir yaşında”, *on iyilig* “on iki yaşında” vb. (Kenin-Lopsan, 2019: 358-359).

• **sın** “mus geyiği, sığın”: Geyikgiller (Lat. cervidae, cervus) memeliler sınıfının, toynaklılar üst takımının, çift parmaklılar takımının, geviş getirenler alt takımının sığır ve davarlar üst familyasından; genellikle erkekleri dallanmış boynuzlara sahip, boynuzları deri ile örtülü ve her sene atılarak yenilenen ince yapılı, kısa kuyruklu, yılda iki defa renk değiştiren, ince bacaklı ve çok çevik türleri olan bir familyadır (Karol vd., 2010: 247). Tuva coğrafyasında birden çok geyik türü yaşamaktadır. Bu geyik türleri içerisinde, Tuv. söz varlığındaki ağırlığı açısından *sın* “sığın” (Lat. Alces alces) ön plana çıkmaktadır.

Türk dili ile ilgili çeşitli çalışmalarda *sın* “mus geyiği, sığın” türünün *alageyik* / *ala geyik* olarak da adlandırıldığı görülmektedir (bk. Eren 1999: 363; Türkçe Sözlük, 2005: 64). Literatürde *alageyik* (Lat. dama dama) çift parmaklılar takımının, geyikgiller familyasından 140 cm kadar uzunlukta, 90 cm kadar yüksekliği olan, yazın ak benekler taşıyan, erkekleri boynuzlu bir tür (Karol vd., 2010: 25) olarak tanımlanmakta ve yaşam alanı bakımından *sın*’dan ayrılmaktadır. Literatürde *sın* “mus geyiği, sığın” türünün anlamında görülen muğlaklıkta sözcüğün tarihsel süreçte ve çağdaş Türk lehçelerinde yaşamış olduğu anlam değişmelerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. En erken Bilge Kağan bengu taşının batı yüzündeki *yay bolsar üze t[en]gri] ... köwürgesi eterce anç[a]... tagda sığın etser sakınur men*. “yaz geldiğinde ebedi gök, davulların gümbürdemesi (misali), öylece, dağda geyiklerin böğürmesi (misali) düşünürüm” (Aydın, 2014: 109) cümlesinde görülen bu sözcük, DLT ve KB’de *sığın* (Nadalyayev, 1969: 503) olarak tespit edilmiştir.¹²

Aynı durum, bu geyik türünün erkek ve dişisinin adlandırmasında da görülmektedir. Erkek mus geyiği için kullanılan *buur* sözcüğü Türk dilinde aynı zamanda “damızlık erkek deve” anlamındadır. Hasan Eren (1999: 62-63) buğur ve buğra sözcüklerini ilişkili görmekte, Trkm’de *buğra*, Kzk ve

¹² *sın*, Türkiye Türkçesi ağızlarında *sığın* “bir çeşit karaca”; *zığın* / *zihın* “geyik, alageyik” biçimleri ile tespit edilmiştir (Derleme Sözlüğü, 1993: 4366).

Krg'de *būra*, biçimiyle yaşayan sözcüğün sonundaki -a'nın bir ek olduğunu ifade etmektedir. *sun*'ın dışısı için kullanılan *bulan* sözcüğü ise Tuv. ve Çuv.'da "geyik" için kullanılan bir söz iken, Krg. ve Nog. Türkçesinde "ceylan", Özb.'de "vahşi at" anlamı taşımaktadır (Besli, 2010: 135).

Tuv.'da *sun-mıygak* (bk. hülbüs) birleşik sözcüğü "erkek ve dişi mus geyiği" anlamındadır (Monguş, 2011: 793). Dişi mus geyiği için kullanılan sözlerden birisi olan *mıygak*¹³ ise Türk dilinde en erken EUT'de *muygak* biçimi ile "ol muygaknıñ başqıyasın tutup" ve "yemä muygak sığınug... itärür ermiş" cümlelerinde tanıklanmaktadır (Nadalyayev, 1969: 347). Ölmez (2007: 217), sözcüğü "dişi Sibiry geyiği" olarak adlandırarak gelişimini şöyle izah etmiştir: *muygak* < **munygak*.

Sığın yavrusu TO ağızında *inig* olarak isimlendirilmektedir. Tataritnsev (2002: 374) *inig* sözcüğünü *inek* ile ilgili görmekte, sözcüğün *in- "doğurmak" fiilinden -(i)g ekiyle türetilmiş bir isim olduğunu düşünmektedir.

Yaşa göre isimlendirmelerde hayvanın bilhassa boynuzuyla ilgili fiziksel özelliklerinin dikkate alındığı görülmektedir: *adır-kes* "üç yaşında erkek mus geyiği" <adır "ayrım, dal, budak" + kes "çentik, kesik" (Tere-H), *adır-kestigdas* (bk. adır-kes), (TO), *çıdıgmıyıs* "iki yaşında mus geyiği" <çıdıg "kokmuş, çürümüş" + mıyıs "boynuz" (Tere-H); *ediree mıyıs* "sının bir yaşındaki yavrusu" <ediree "çentiklenmiş boynuz" + mıyıs "boynuz" (US), *kojagar-mıyıs* "iki yaşında sun" <kojagar "sivri" + mıyıs "boynuz" (US), *hod'gar* "bir yaşında sun yavrusu" <hod'gar <kojagar "sivri" (TO), (Dorju, 2011: 42, 160, 176, 74, 138); *kojagalday* "bir yaşında sun veya karaca" <kojagar?, *örge-mıyıs* "bir yaşında sun" <örge "kazık, sopa" + mıyıs "boynuz" (Monguş, 2011: 174, 520)

Bu sahada mus geyiğine yaşına göre verilen diğer isimler şunlardır: *aybija inig* "iki yaşını geçmiş dişi mus geyiği" (TO), *çıl-keşpe* üç yaşını geçmemiş yavru vermeyen dişi mus geyiği" (Tere-H), *sarıgılıg* "üç yaşında sun" (Tere-H), *soyaa* "iki yaşında sun" (Tere-H), *sıringıt* "bir yaşında sun" (KH), *toş* "bir yaşında sun" (TO), *saradan / saradak* "bir yaşında mıygak veya elik" (US) vb. (Dorju, 2011: 42, 161, 108, 112, 116, 123, 107). Tuv.'da belirli bir yaş belirtmemekle birlikte, yetişkin olma anlamı taşıyan şu sözcükler *sun* için kullanılmaktadır: *çölege* "yetişkin sun" (TO), *şügje* "yetişkin büyük sun" (ÇH, SH, UH), (Dorju, 2011: 157, 168)¹⁴.

• *te* "erkek dağ keçisi"; *çuñma* "dişi dağ keçisi": Dağ keçisi, (Lat. *Rupicapra rupicapra*) çift parmaklılar takımının, boynuzlugiller familyasından 120 cm kadar uzunlukta, 75 cm kadar yükseklikte, eti ve derisi için avlanan, Anadolu, Avrupa ve Kafkasya'da yüksek dağlarda

¹³*Mıygak* sözcüğü Tuv.'da hem bir hayvan adlı yıldız adı (zookozmonim), hem de bir bitki adı (fitonim) olarak karşımıza çıkmaktadır: *Üş-mıygak* "Orion Takım Yıldızı (TT Avcı Takım Yıldızı); *mıygak-haragan* "ağu ağacı" (Monguş, 2011: 385).

¹⁴*sınmak* sözcüğü, *sun*'ın +Ak küçültme eki ile genişletilmiş biçimidir ve evcil sığınlar için kullanılan bir şefkat ifadesidir (Monguş, 2011: 793).

yaşayan çok çevik bir türdür (Karol vd., 2010: 150)¹⁵.

Tuv.'da "erkek yaban keçisi, dağ keçisi", *te* adını almaktadır. Mehmet Ölmez (2007: 271), bu sözcüğün *teke>*tege>*tē* biçiminde geliştiğini belirterek benzer ses olayları için *ses, tos, ten* sözcüklerini örnek verir. Dağ keçisinin dişisi ise *çuñma* olarak isimlendirilir. Yaban keçisinin erkek veya dişi oğlağı *kozaga* olarak adlandırılır (Kenin-Lopsan, 2019: 296). BT ve KH ağzında *kozaga* "bir yaşında dağ keçisi" anlamındadır. Tere-H ağzında dişi dağ keçisi yavrusu *eşigen'*dir (Dorju, 2011: 74, 180).

Dağ keçilerine yaşlarına göre isim verilirken de küçültme eki kullanılmaktadır: *borlançık* "bir yaşındaki dağ keçisi"; *sarjık* "bir yaşındaki dağ keçisi yavrusu", *çuñmajık* "üç yaşındaki dişi dağ keçisi", *öleseynek* "üç yaşındaki yaban keçisi" (Kenin-Lopsan, 2019: 296; Darja, 2009: 391). Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar için kullanılan *hunan* ve *dönen* sözcükleri, dağ keçilerinin de yaşını belirtmektedir: *hunan tejik* "üç yaşındaki erkek dağ keçisi"; *hunan çuñmajık* "üç yaşındaki dişi dağ keçisi"; *dönen tejik* "dört yaşındaki erkek dağ keçisi", *dönen çuñmajık* "dört yaşındaki dişi dağ keçisi" (Kenin-Lopsan, 2019: 296).

Yaban keçilerinin yaşları, diğer hayvanlardan farklı olarak tüylerinin renklerine göre verilmektedir: *kızılte* "kızıl erkek dağ keçisi, iki yaşında" (US); *karate* "üç yaşında kara erkek dağ keçisi" (US); *kızıl tejik* "dört yaşından büyük, rengi kızılımsı erkek dağ keçisi"; *hüreñ tejik* "dört yaşından büyük kahverengi erkek dağ keçisi", *oy te* "dört yaşından büyük kula erkek dağ keçisi", *karala te* "koyu alaca dağ keçisi; tabanları, boynu koyu alacaktır, kula dağ keçisinden yaşça büyüktür", *kuşk-karala te* "koyu alaca dağ keçisi; alaca renkli, mükemmel endamlı, olgun dağ keçisi", *ak-oy te* "ak kula dağ keçisi, oldukça yaşlıdır; kasları kısalmış, boynuzu genişlemiştir" (Dorju, 2011: 70; Kenin-Lopsan, 2019: 296; Darja, 2009: 391).

• **teve** "deve": Deve (Lat. Camelidae, camelus) memeliler sınıfının, çift parmaklılar takımının geniş getirenler alt takımının, topuk tabanlılar üst familyasından, iki parmaklı ve uzun bacaklı, mideleri üç odalı olup kırkbayır olmayan; alyuvarlarının söbe biçiminde olmasıyla memeliler arasında özel bir durum gösteren, yük taşımada ve binek hayvanı olarak kullanılan, susuzluğa karşı oldukça dayanıklı, Asya ve Afrika'da yaşayan bir familyaya mensuptur (Karol vd., 2010: 165).

Türk dilinde "deve" en erken Tonyukuk yazıtında *egri tewe* "tek hörgüçlü deve" biçiminde yer almaktadır: *sarıg altun ürüñ kız koduz eğri tewe ağı buñ'suz kelürti*. "Sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develer, ipeklileri sıkıntısızca getirdiler" (Aydın, 2014: 128). Irk Bitig istisna edilirse, bu hayvanın tek başına kullanıldığı ilk yazıt, Del-Uul I yazıtıdır (Aydın, 2019: 72): *(a)ltmış : kul(a)n öl(ü)rtim : (a)ltı t(ä)bä*

¹⁵ Yaban keçisi (*Rupicapra rupicapra*) ve yaban koyunu (*Ovis argali*) literatürde birbirine karıştırılan hayvanlardandır. Tuva Türkleri yaban koyunu için *argar* sözcüğünü kullanmaktadır (Kenin-Lopsan, 2019: 297).

öl(ü)rt(ü)m : *y(e)g(i)rmi bör(i) öl(ü)rt(ü)m* “altmış yaban eşeği öldürdüm, altı deve öldürdüm, yirmi kurt öldürdüm” (Şirin,2016: 310-311).

Tuv.'da *teve* “deve” için cinsiyete dayalı isimlendirme için şu sözcükler kullanılmaktadır: *adan* “enenmiş erkek deve, iş devesi”, *buura* “erkek deve”, *çarı* “erkek deve (veya geyik)”, *eŋgin / iŋgin* “dişi deve” (Kenin-Lopsan, 2019: 359; Darja, 2009: 242, 243). Tuv. yazı dilinde *bodagan* ve US, UH, ÇH, Tand, Öv. ağızlarında *modagan* “bir yaşındaki deve yavrusu” anlamındadır (Monguş, 2003: 269; Dorju, 2011: 88). Khabtagaeva (2009: 129), sözcüğün yapısını şöyle izah eder: *bodagan* < Mo. botogan “bir yaşında deve yavrusu” < ET¹⁶ **boto* “deve yavrusu” + GAn. Sözcükteki +GAn eki, Tuv.'a Moğolca üzerine geçmiş olan ve Türkçe kökenli kimi hayvan isimlerinde (*huragan* “kuzu” görülen ve Moğolca +GAnA ve Türkçe +GAn ile ilişkili kabul edilen bir ektir (Khabtagaeva, 2009: 129 ve Erdal, 1991: 87-88).

Tuv.'da *buura* “üç yaşında enenmemiş, damızlık deve” Moğolcada *bugur(a)* “erkek deve” anlamındadır (Lessing, 2003: 211). Khabtagaeva (2009: 161), bu sözcüğün yeniden kopyalama (reborrowing) olduğunu belirterek ederek sözcüğün kökenini şöyle göstermektedir: *buura* “dişi deve” < Mo. **būra* < *buyura*; Halha *būr*; Buryat *būra*; Kalmuk *būra* < Türk. *buğura* “damızlık deve” ~ Tuv. *būr* “dişi mus”. Erhan Aydın (2016: 21), sözcüğün Türk dilinde en erken *buğura* biçimi ve kişi adı olarak Çaa-Höl X ve Tuva B yazıtlarında görüldüğünü söylemektedir. Sözcük TT ağızlarında *buğur* “1. damızlık deve, 2. burulmuş erkek deve, 3. erkek deve, 4. deve yavrusu” anlamları ile tespit edilmiştir (Derleme Sözlüğü, 1993: 781).

Tuv.'da deve yavrusu için kullanılan adlandırmalardan biri de *dorum* “bir yaşını geçmiş deve yavrusu’dur. TT ağızlarında *dorum*, *darımı*, *doğrum*, *doğurum*, *dorumcuk*, *dolim*, *doli*, *dovli*, *döli*, *doli*, *dovli*, *torum*, *türün* biçimleri ile tanıklananan (Derleme Sözlüğü, 1993: 1539,1568; 3970,4014) *dorum*, Tatarintsev’e göre (Tatarintsev, 2002: 211), tıpkı *bodagan* gibi, bir yeniden kopyalamadır. Araştırmacı sözcüğü GT’deki *torun* ile ilgili görmektedir: *dorum* < Mo. *torum* “iki yaşındaki genç deve” < ET. **tor*- “büyüme” –(ı)m (<-un). Hasan Eren (1999: 415), Levitskaya’nın da *dorum* sözcüğünü *torun*’a bağladığını ancak *torun*’un Ermeniceden Türk diline bir kopyalama olduğunu belirtmektedir.

Tuv. yazı dilinde *daylak* “iki yaşında deve yavrusu”, Erz. ve Tere-H ağızında *taylak* “üç yaşında deve” olarak tespit edilen sözcük (Dorju, 2011: 118), TT ağızlarında *daylak*, *daylah* “dişi deve, damızlık erkek deve, boynunda tüy olmayan pehlivan deve, deve yavrusu”; *taylak* “yeni doğmuş at yavrusu, biniye gelmiş iki yaşında at yavrusu, bir yaşında at yavrusu, dört yaşında at, binilmeye alıştırılmamış at, çok güçlü ve iri hayvan, deve yavrusu, üç ya da dört aylık tavşan yavrusu, ergenlik çağına girmiş kız” olarak kayıtlıdır (Derleme Sözlüğü, 1993: 1389, 3852). Hasan Eren (1999: 399) Kzk. “deve yavrusu”, Nog., Tat. ve Kırg. *taylak*; Özb. *taylak* olarak yaşayan

¹⁶*boto* sözcüğü ET’de Altın-Köl I yazıtının 6. satırında tanıklanmaktadır. İrk Bitig’in 5. ırkında ise *botola*- “deve yavrulemek” fiili görülmektedir (Aydın, 2016: 20).

sözcüğün *tay* “at yavrusu” +lak eki biçiminde vermekte, bu +lAk ekinin Türk dilinde hayvan ismi yapımında kullanılan bir ek olduğunu ifade etmektedir. Eren ayrıca, Räsänen’in *tay-lök* (lök “erkek deve”) izahının doğru bulunmadığını. Moğolcada *taylag* “kısırlaştırılmadan önceki deve, üç-beş yaş arasındaki deve” olarak yaşayan sözcük (Lessing, 2003: 1188), Tatarintsev’e göre *bodağan* ve *dorum* gibi yeniden kopyalamadır. Araştırmacı sözcüğü atçılık terminolojisinden devecilik terminolojisine geçmiş bir terim olarak değerlendirmekte ve gelişimini şöyle açıklamaktadır: *daylak* <*tay* “at yavrusu” -la (isimden fiil yapım eki), “*tay* olmak” -k “fiilden isim yapım eki” (Tatarintsev, 2002: 62, 63).

Deve ile ilgili başka bir sözcük de *düngüş*’tür. Kenin-Lopsan, devenin bu çağını “en az üç yaşında ve en az bir kez yavrunmuş deve” olarak tanımlamakta ve *eñgin* deve ile arasındaki farkı şöyle belirtmektedir: Düngüş deve ile eñgin deve arasındaki fark şudur: *düngüş* deve yavru olduğunda “eñgin” adını alır veya ona “yavru deve” denilir (Kenin-Lopsan, 2019: 359). Üç yaşındaki develer için kullanılan sözcüklerden biri *adan*’dır. Tuv.’da “üç yaşında enenmiş deve (Kenin-Lopsan, 2019: 359); iş devesi (Tenişev, 1968: 37)” anlamıyla görülen sözcük, Moğolcada *ata(n)* “iğdiş deve” biçimindedir (Lessing, 2003: 92). Tatarintsev (2000: 57, 58), Tuv.’da deve terminolojisinin Moğolcadan alınmakla beraber, bu terminolojinin Moğolcaya da Türk dilinden geçmiş olabileceğini düşünmektedir. Araştırmacı, Sevortyan ile aynı düşünceyi paylaşarak sözcüğün kökenini şu şekilde gösterir: *adan* < *at- an/-gan/-agan “iğdiş edilmiş deve”.

Bu sahada “dört yaşından büyük deve” anlamında ise *çedişken deve* tamlaması kullanılmaktadır (Kenin-Lopsan, 2019: 359): *çedişken*<çet- “yetmek, yetişmek”-iş “işteşlik eki” -ken (fiilden isim yapım eki, sıfat-fiil eki) “yetmiş, yetişkin deve”. Develerin yaşa bağlı adlandırmalarında, hayvanın dişlerinin durumu da dikkate alınmaktadır (*bk.* at, inek). Örnek vermek gerekirse, kesici dişlerin sayısı hayvanın yaşını göstermektedir: *iyi diştig* “iki dişli; 4-5 yaş aralığındaki deve”, *dört diştig* “dört dişli; 5-6 yaş aralığındaki deve”, *aldı diştig* “altı dişli; 6-7 yaş aralığındaki deve” (Darja, 2009: 224).

Sonuç

Yukarıdaki verilerin ışığında Tuva Türkçesinde hayvanlara yaşlarına göre verilen isimler hakkında şunlar söylenebilir: Tuv.’da *a’t* “at”, *elik* “karaca”, *hoy* “koyun”, *inek* “inek”, *ivi* “Ren geyiği”, *öşkü* “keçi”, *sın* “Mus geyiği, sığın”, *te* “yaban keçisi”, *teve* “deve” gibi hayvan adları ve bu hayvanların cinsiyetlerine, renklerine, doğurgan ya da kısır olmalarına, damızlık ya da enenmiş olmalarına, yaşlarına göre aldıkları adlar GT ile paralellik göstermektedir. Bu hayvan adları, bazı anlam farklılıkları olmakla birlikte, Türk dilinin erken dönem vesikalari olan Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Del Uul I, Çaa-Höl, Tuva B, Yabogan, Altın Köl I ve Irk Bitig gibi runik harfli metinlerde, EUT ya da daha sonraki dönemlere ait olan DLT, KB,

Mukaddimetü'l Edeb ve Muhakemetü'l Lugateyn gibi eserlerde tanıklanmaktadır.

Hayvan adları ve bilhassa hayvanlara yaşlarına göre verilen kimi adlar, Tuv. ile Moğolca ve Moğolca ile Türk dili arasındaki dil etkileşimini gözler önüne sermektedir. Örnek vermek gerekirse Tuv.'daki *dönen, hunan / kunan, kunajın, kijaalañ, südüleñ, soyaalañ* gibi büyükbaş ve küçükbaş hayvanlara verilen yaş adlandırmaları Moğolcadan Tuv.'a geçmiş sözcüklerdir. Ancak bu dil etkileşiminin başka bir boyutu da bulunmaktadır. Moğolcadan Tuv.'a kopyalanan hayvan adlarının önemli bir kısmı aslında birer yeniden kopyalamadır; bu sözcükler bilhassa EUT döneminde Moğolcaya, Moğolcadan da Tuv.'a geçmiştir (*bk. kuja, huragan, hençe, buga, buura*).

Tuv.'da GT'de olduğu gibi hayvanların yaşlarını belirtirken hangi mevsimde doğdukları da dikkate alınmaktadır. Bu isimlendirmeler bazen mevsim adları ile doğrudan ilgilidir: *çaskılak* "ilkbaharda doğan oğlak veya kuzu" <ças "ilkbahar"+kü (aitlik eki) +lak (muhtemelen +Llk isimden isim yapım ekinin bir biçimi); *küskülük / küsküle* "güzün doğan oğlak veya kuzu" < küs "güz" +kü (aitlik eki) +lük (isimden isim yapım eki). Kimi zaman da hayvana doğduğu mevsime göre bazı özellikli isimler verilmektedir: *çavaa* "sonbaharda doğan bir yaşındaki tay", *dötpe* "güzün doğmuş, dört beş aylık kuzu", *hençe* "güzün doğan küçükbaş hayvan", *sarbaa* "sonbaharda doğan bir yaşındaki tay" (*bk. a't, hoy*).

Bu sahada sayı isimlerine +Llg isimden isim yapım eki eklenerek "sayının bildirdiği yaşta olma" anlamında sözcükler türetilmektedir. Bu sözcükler hem insan hem de hayvanların yaşını belirtebilmektedir: *iyilig* "iki yaşında", *üstüg* "üç yaşında", *dörttüg* "dört yaşında", *beştig* "beş yaşında" (*bk. sarlık*).¹⁷

Türk dilinde, küçültme ekleri temel işlevleri olan küçültme, sevgi, sefkat vb. yanında hayvan isimlerine eklenerek, "o hayvanın yavrusu" ya da "küçük hayvan" anlamında sözcükler türetebilmektedir. Tuv.'da da bilhassa +ÇİGAŞ, +ÇAK, +(A)k gibi küçültme ekleri bilhassa bu anlamda sözcükler türetme konusunda üretkendir: *huna* "damızlık erkek keçi", *hunajık* "enenmemiş iki yaşında teke"; *şarı* "öküz, boğa", *şarıjık* "üç ila dört yaş arasında enenmiş tosun"; *koşkar* "damızlık koç", *koşkarjıgaş* "iki yaşında enenmemiş koç"; *irt* "enenmiş koç", *irtçiğeş* "iki yaşında enenmiş koç"; *hülbüs* "erkek karaca", *hülbüzek* "karaca yavrusu" vb.

GT'de olduğu gibi Tuv.'da da keçi, deve, inek ve at, dişlerinin sayısına, aşınmasına veya düşmesine; *sın* ve *ivi* gibi geyikgiller familyasına mensup hayvanlar boynuzlarına; yaban keçilerine tüylerinin rengine göre ad verilmektedir: *iyi diştig* "iki dişli; 4-5 yaş aralığındaki deve", *ses diştig* "sekiz dişli kısrak veya aygır", *diji hozunda a't* "yaşlı at", *aldı diştig* "altı dişli, 4-5 yaşındaki sığırlar"; *doᅅgur / döᅅgür* "boynuzsuz, kısa boynuzlu Ren geyiği;

¹⁷ Buna benzer bir kullanım için Türkiye Türkçesi ağızlarında Kadınhanı'nda, Karaçay aşiretinden derlenen *törtlü* "dört yaşında tay" sözcüğü örnek olarak verilebilir (Derleme Sözlüğü, 1993: 3984).

adır-kes “dallı çentik boynuz, üç yaşında erkek mus geyiği”, *kojagar-mıyıs* “sivri boynuz, iki yaşında sını”; *kızılte* “kızıl erkek dağ keçisi, iki yaşında” (US); *karate* “üç yaşında kara erkek dağ keçisi” (US); *kızıl tejik* “dört yaşından büyük, rengi kızılımsı erkek dağ keçisi”.

KISALTMALAR

Eser Kısaltmaları: *DLT* Divanu Lugati't Türk, *KB* Kutadgu Bilig, *TDTS* Tıva Dildıñ Tayılbırlıg Slovarı (Monguş, 2003, 2011), *TRS* Tuvinsko-Russkiy Slovar (Tenişev, 1968).
Dil Kısaltmaları: *Mo.* Moğolca, *Rus.* Rusça.
Lehçe Kısaltmaları: *Alt.* Altay Türkçesi, *ÇTL* Çağdaş Türk Lehçeleri, *Hak.* Hakas Türkçesi, *Kklp.* Karakalpak Türkçesi, *Krg.* Kırgız Türkçesi, *Kzk.* Kazak Türkçesi, *Nog.* Nogay Türkçesi, *Özb.* Özbek Türkçesi, *Tat.* Tatar Türkçesi, *Tofa*Tofa Türkçesi, *Trkm* Türkmen Türkçesi, *TT* Türkiye Türkçesi, *Uyg.* Uygur Türkçesi, *Yak.* Yakut (Saha) Türkçesi
Ağız Kısaltmaları: *Çaa-H* Çaa-Höl ağzı, *ÇH* Çöön-Hemçik ağzı, *Erz.* Erzincan ağzı, *KH* Kaa-Hem ağzı, *MT* Mönğün-Tayga ağzı, *Öv.* Övür ağzı, *PH* Pii-Hem ağzı, *SH* Süt-Höl ağzı, *Tand.* Tandı ağzı, *Tere-H* Tere-Höl ağzı, *TH* Tes-Hem ağzı, *TO* Toju ağzı, *Tseng.* Sengel ağzı, *UH* Ulug-Hem ağzı, *US* Usinsk ağzı.
Dönem kısaltmaları: *Çağ.* Çağatay Türkçesi, *ET* Eski Türkçe *EUT* Eski Uygur Türkçesi, *GT* Genel Türkçe, *HT* Harezmi Türkçesi, *OKT* Orta Kıpçak Türkçesi

KAYNAKÇA

- Ali Şir Nevai (2011). *Muhakemetü'l lugateyn*. (hzl.: Sema Barutçu Özönder), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I, (Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (2003). *Kutadgu Bilig II (Çeviri)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III (İndeks)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Aydın, E. (2014). *Orhon yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. Konya: Kömen.
- Aydın, E. (2016). Eski Türk yazıtlarında bitkiler ve hayvanlar. *Türk Kültürü*, 1-51.
- Aydın, E. (2018). *Taşa kazınan tarih, Türklerin ilk yazılı belgeleri*. İstanbul: Kronik.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk izleri, Yenisey yazıtları*. İstanbul: Kronik.
- Besli, E. (2010). *Eski ve Orta Türkçe hayvan isimlerinin etimolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Darja, V. (2009). *Traditsionniye mujskiye zanyatiya Tuvintsev*. Kızıl: Tuvinskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- Demirci, Ü. Ö. (2013), “keçi” kelimesi. *Geyik kitabı*. 274-282, İstanbul: Kitabevi.
- Derleme Sözlüğü* (1993). 12 Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dorju, M. D. (2011). *Tıva dıldıñ dialekt slovarı*. Kızıl.
- Emiroğlu, K. - Aydın, S. (2009). *Antropoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: a functional approach to the lexicon, 2 vols*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*. Ankara.
- İlgin, A. (2015). *Tarihi karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi (biçim bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Karol, S. - Suludere, Z. - Ayvalı, C. (2010). *Biyoloji terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kâşgarlı Mahmud (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. (hzl.: Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kenin-Lopsan, M. (2019). *Tuvaların gelenekleri*. (Akt.: İlker Tosun). Ankara: Bengü.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük*. (Çev.: Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Khabtagaeva, B. (2009). *Mongolic elements in tuvan*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Monguş, D. A. (2003) *Tıva dıldıñ tayılbırlıg slovarı CI*. Novosibirsk: Nauka.
- Monguş, D. A. (2011) *Tıva dıldıñ tayılbırlıg slovarı CII*. Novosibirsk: Nauka.
- Nadelyayev, V. M. (1969). *Drevne tyurskiy slovar*. Leningrad.
- Ölmez, M. (2007). *Tuvacanın sözvarlığı, Eski Türkçe ve Moğolca denkleleriyle*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Poppe, N. N. (2009). *Mujaddmetü'l Edeb, Moğolca-Çağatayca çevirinin sözlüğü*. (Çev.: Mustafa S. Kaçalın), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Rassadin, V. İ. (1971). *Fonetika i leksika Tofalarskogo yazıka*. Ulan-Ude: Buryatskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- Sakaoğlu, S. (2001). *Türk ad bilimi I, giriş*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Seren, P. (2006). *Moolda Sengel Tıvaların çançıldarı*. Kızıl: Respublika Tipografiyası.
- Sevortyan, E. V. (1980). *Etimologičeskiy slovar' Tyurskih yazıkov, (V, G, D)*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Sevortyan, E. V. (2000). *Etimologičeskiy slovar' Tyurskih yazıkov, (K)*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Şahin, İ. (2016). *Adbilim*. Ankara: Pegem.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tatarintsev, B. İ. (2000). *Etimologičeskiy slovar' Tuvinskogo yazıka*. C.1, Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, B. İ. (2002). *Etimologičeskiy slovar' Tuvinskogo yazıka*. C.2, Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, B. İ. (2004). *Etimologičeskiy slovar' Tuvinskogo yazıka*. C.3, Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, B. İ. (2008). *Etimologičeskiy slovar' Tuvinskogo yazıka*. C.4, Novosibirsk: Nauka.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: Simurg.
- Tenişev, E. R. (red.). (1968). *Tuvinsko-Russkiy slovar*. Moskva: İzdatel'stvo, Sovyetskaya Entsiklopediya.
- Tenişev, E. R. (2001). *Stravnitel'no-istoričeskaya grammatika Tyurskih yazıkov-leksika*. Moskva: Nauka.
- Tosun, İ. (2019a). Tuva Türkçesinde +Ak eki. *Prof. Dr. Hidayet Kemal Bayatlı Hatıra Kitabı*, (Ed. Ali İhsan Öbek vd.), 200-214, İstanbul: Kerkük Vakfı.
- Tosun, İ. (2019b) Cinsiyet kategorisi bağlamında Tuva Türkçesinin söz varlığı. *Türk Bitig, Türklük Bilimi Araştırmaları*, 99-122, Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Yıldırım, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon yazılı metinlerinin dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu.